

Kunfi Zsigmond: Harkányi Ede emlékezete*

lyan elmék, akik nem becsülték és szerették értékén túl az életet, találhatták ki azt a bölcsességet, hogy a fiatal és korai halál olyan ajándék, amelyet az istenek csak a kedveltjeiknek juttatnak. Gondolkodásunk és érzésvilágunk, amelyet az élethez való ragaszkodás erős ösztönei kormányoznak, nem tud belenyugodni ebbe a vigasztalásba, noha sokszor lesz úrrá minden számotvető lélekben az a gondolat, vajon nem azoknak jutott-e a jobb rész az életből, akik már pontot tettek utána. A fáradtság, csüggedés, a minden-mindegy hangulatok óráiban, vagy amikor azt tapasztalja az ember, hogy a dolgok sehogysem akarnak beleilleszkedni és félni a vágyaink és szükségleteink kovácsolta formába, ki nem érezte volna, hogy irigyli a halottakat és sajnálja azokat, akik még élnek? De a lankadt érzés és a szárnyaszegett gondolatjárás órái még a világfájdalmasok és halállal kacérkodók számára is csak ritka és sietős vendégek, amelyeket az élni-akarásnak egész lelki életünket meghatározó erői hamarosan kifüstölnek. A magunk életének védelme szól abból a sajnálkozásból, amelyet az emberek akkor éreznek, amikor egy életfonal a közepén szakad el, akár értékes volt az az élet a mi számunkra, akár nem. Az életvágy ideológiájának egyik fontos eleme az a megdöbbenés, amelyet akkor érzünk, amikor egy fiatal, reménységekben gazdag, nagy ígéretekkel bővelkedő élet roppan össze. Az emberekre rázuhanó ilyen szomorúságok, a Pusztulás erőinek hirtelen feltámadása és berontása az életbe, a tragédia levegőjét viszik magukkal mindenfelé. Az élet ilyen befejeződésének sötét árnyéka esik rá annak a gátunknak az alakjára, akinek emlékét megtisztelni és munkásba képét felújítani jöttünk itt ma össze. Az idő csak megtompítja

* Felolvasta a szerző a *Társadalomtudományi Társaság* január 30-iki Harkányi-ünnepélyén.

a fájdalom élét és elveszi a szomorúság színének mélységét: de az emlékezetünk tisztán megóvja ama gyászos, váratlan és döbbenetes esemény képét, amely Harkányi Edét elrabolta tőlünk. Hirtelenebbül, semhogy hozzáalkalmazkodhattunk volna, gyorsabban, semhogy a reményt fel tudtuk volna adni, váratlanabban, semhogy elkerülhetetlen voltát beláthattuk volna: veszítettük el sokan igaz és derék barátunkat és veszítették el törekvéseink egyik legbecesebb és legnélkülözhetetlenebb katonájukat. A magvető nemes és széles mozdulatában látták még sokan halála előtt egynéhány nappal és senki sem sejtette még akkor, hogy aki annyi hittel, olyan egészséges és robusztus hittel dolgozik a holnap számára: egyetlen magjának kalászba zsendülését sem fogja saját szemével meglátni. Okos, hideg, szürke szeme még csak egynéhány nap előtt is a tanulás egyre eleven és nyughatatlan ösztönével mustrálgatta a XIX. századbeli magyar történelem iratait, hogy bennük és mögöttük megkeresse azt az igazságot, amelynek megismerését az új Magyarország harcaiban ő annyira szükségesnek tartotta: s egyszerre, máról-holnapra csúszott ki a könyv kezéből és aludt ki szemében az igazság keresésének nemes tüze. A munkából a nyugalomba, a szellemi harc kellő közepéből az örök békességbe lépett át Harkányi Ede. Serény, buzgó, teketóriát nem kedvelő ember volt. Aminek meg kellett lennie, amiről tudta, hogy meg kell történnie, azt elhatározottan, gyorsan és ingadozás nélkül csinálta meg mindig és mindenben. Ez a stílus meg volt a halálában is. Akik a gondolkozásmódját ismerték, azok igazat fognak nekem adni, ha azt mondom, hogy a halálnak ez a módja megnyerte volna Harkányi Ede értelmének helyeslését. S bizonyos, hogy ő kitűnően meg tudná okolni az ilyen halál előnyeit, szembeállítva az élet elmaradhatatlan csalódásait, tökéletlenségeit — hogy egy kedves szavát használjam — az ember fokozódó lelki eldurvulását a halál megteremtette békével, s avval a szépséggel, amely abban van, ha az ember ereje teljében, sok ígérettel terhesen, senkinek terhére nem esve távozik el az életből. Az eutanázia, a szépen meghalás tudománya az olyan öntudatos, magukat teljesen birtokló és fegyelmező lelkek számára találódott ki, amilyen Harkányi Ede is volt. Ő lehetne az egyedüli ember, aki bennünket megtudna győzni arról, hogy jól és helyesen történt, ami vele és rajta keresztül mindannyiunkkal történt. De mivel szillogizmusait, jól felépített és minden oldalról megtámogatott, egy csomó tudós és gondolkodó állításával megerősített okfejtését erre a pontra nézve sajnos nem hallgathatjuk meg: nagy gyásznak és nehéz veszteségnek érezzük Harkányi Edének munkája elején bekövetkezett halálát.

1909-ben, alig haladva meg harmincadik évét, halt meg Harkányi Ede. Öt évvel előbb jelent meg első könyve: *A holnap férfiai* s ez volt tudomásom szerint első nyomtatásban egyáltalán megjelent munkája, amely nevét a nyilvánossággal megismertette. Mindössze öt év tehát az, amit Harkányi Ede a

közéletben eltöltött, s ha ez a rövid idő elég volt arra, hogy nevét becsültté és ismertté tegye, hogy mint író, tudós és szervező, harcos ember egyik reménységévé legyen a progresszív eszmékért küzdő magyar tábornak: ez arra vall, hogy nagy erőt, tiszteletreméltó készültséget, rendkívüli munkakedvet és lelkiismeretességet állított munkája és törekvései szolgálatába. Amikor első könyvét megírja: az életnek és társadalomnak főképen némely észszerűtlenségeit gáncsoló félkonzervatív író szólal meg, de azóta minden munkában és tanulmányban eltöltött nap balfelé sodorta. Minden munkája egy nagy, hétmérföldes lépést jelent szabadabb, merészebb, forradalmibb eszmék és világfelfogások felé s utolsó nagy könyve *Babonák ellen* a szocializmus elméleti kikötőjében megérkezett embernek mutatta az íróját. Annak, aki olyan körülmények között nevelkedett, akinek lényében olyan sok konzervatív, tekintélyt tisztelő, moralizáló vonás volt, mint amennyi Harkányi Edében volt felhalmozva, nem volt épen könnyű dolog itt megérkezni.

Aki a múlt század kilencvenes éveiben vidéki magyar városban járt középiskolába: az a régi, érintetlen magyar iskolai műveltséget sértetlen formájában kapta örökségül. Ha véletlenül még szerzetes gimnázium is volt az, ahol intelligenciáját formálták, akkor a szűrőkészülék, amely a modern élet meglétéről és törekvéseiről szóló híreket elfogta és nem engedte keresztül, még tökéletesebben működött. Ilyen körülmények között nevelkedett egy szerzetes gimnáziumban Harkányi Ede. Együtt ültünk az iskola padjain, ahol neki nem nagy szerencséje volt. Kissé nehezen befogadó emlékezőtehetsége és a formalizmustól visszariadó praktikus esze állandóan lázadozott a gimnázium szakadatlan nyelvészeti oktatása ellen és a latin nyelvvel igen rossz viszonyban állott véges-végig. De még ha meg is tanult volna jól mindent, amit az iskola nyújtott, igen készületlenül és hézagos ismeretekkel került volna ki az életbe. Noha engem két igen kellemetlen emlék fűz az iskolai élethez: sajnos, mindig eminens diák voltam és később, mint tanár visszakerültem az iskolába, mindazonáltal mentnek tudom magamat minden ellenszenvtől és pártosságtól. De mégis azt kell mondanom, hogy az a tudatlanság és felületesség, amellyel az iskola kibocsátott bennünket abban az időben, egyenesen botrányos volt. Nem kevésbé volt botrányos az élet, természet és történelem nagy eseményeinek hamis színben való feltüntetése vagy sokszor elhallgatása. Nem tudom ma sem megítélni, vajon tudatlanság vagy a modern élet és tudomány ismereteitől való rettegés volt-e az oka ennek. De annyi tény, hogy Magyarországot kivéve, Európának egész XIX. századi történetéről soha sem hallottunk semmit. A nemzeti eszme, a szociális fejlődés, a demokratikus haladás nagy harcai, amelyeknek zajától és rázkódtatásaitól visszhangzik ez az egész század, teljesen ismeretlenek maradtak előttünk. Amikor később olvasmányok elhozták a híret hozzánk a német és olasz nemzeti

harcoknak, a chartisták és kommunardok küzdelmeinek, a munkásosztály megmozdulásának: mindez az abszolút újság, a sohasem hallott dolgok nagyszerű meglepetéseivel hatott azon iskolák növendékeire. Még ha most is visszagondolok például a francia forradalomról kapott képre, csak ez maradt meg az emlékezetemben: „a mocskos jellemű Arouet a börtönből kiszabadulva felvette a Voltaire nevet és megkezdte ocsmány támadásait a trón és oltár ellen”. Természetrizai órákon még a nevét sem hallottuk soha például Darwinnak s az emberi test legegyszerűbb anatómiai és funkcionális ismereteinek híjával voltunk. Csak a mennyiségtan és fizikai ismeretek voltak azok, amelyekről azt lehet állítani, hogy az iskolai élet akkori fejlettségének a színvonalán állottak. Nem mintha fogalmat nyerhettünk volna azokról a forradalmakról, amelyeket a megélhetés és gondolkodás terén a fizikai ismeretek előidéztek: de maguk a tudományos ismeretek és felfedezések nem maradtak ismeretlenek előttünk. Így ez a stúdium volt az első rés, amelyen a dohos és összetöprödött papivilágba valami a mai élet levegőjéből beszívárogathatott. A gépek, készülékek, kísérletek beszédét jelentőségüktől és gyermeki elmét forradalmasító hatásaitól megfosztani nem lehetett.

Így mindaz, amit az iskola adott Harkányi Edének, a régi hazafias és valláserkölcsös világnézet irányában és szellemében hatott: ósdi és értéktelen, jó részben hasznavehetetlen ismeretek, gondolkodást elaltató és elzsibbasztó igazságok. Minden ízében a konzervatív régi magyar világ számára nevelt ez az iskola, amely semmi tekintetben sem hasonlított az élethez és nem is készített az élet számára elő. De mégis volt egy pont, amelyen nem életenergiákat csillapító, hanem izgató, nyugtalanító volt a hatása. Zsidó diáknak lenni szerzetesek gimnáziumában nem nagy élvezet, de gondolkodásra hajtó dolog volt már akkor is. Nem volna igazságos valami Harkányi Ede és az én volt tanáraink iránt, ha azt mondanám, hogy az iskolánk a harcias, öntudatos vagy akár túligazságtalan antiszemitizmus helye lett volna. Nem, hanem az a magától értetődő, szurkálódó, a megkülönböztetéseket soha el nem felejtő — hogy úgy mondjam — tényeket konstatáló antiszemitizmus volt honos az iskolánkban, amely tulajdonképpen nem is tesz egyebet, minthogy minden alkalommal megállapítja a fejlődő és fogékony gyermeki lelkek előtt, hogy ez zsidó, ez nem zsidó; amely legföljebb annyira megy, hogy egyenlő feltételek esetén mellőzi a zsidó tanulót a nem-zsidóval szemben, amely érezteti vele megtűrt voltát, amely a külön iskolaszünetes zsidó-ünnepek után való napon nagy nyomatékkal állapítja meg a tanulók egyeteme előtt, hogy tegnap, mikor a zsidók hiányoztak, milyen rend és fegyelem volt az iskolában. Mindez nem nagy dolog, de elegendő, hogy a vallási gyűlölködés magvát elhintse a lelkekben, hogy a vallási harcot latens formában állandósítsa az iskolában és a láthatatlan sárga foltot rávarrja a tanulók egy részére. Ez a megkülönböztető bánásmód

természetesen bántja azokat, akiket ért. Sokszor a szülők vagyoni állásának hozzákapcsolódásával a szociális ellentét első formáját ölti magára, de mint minden üldözés, ez is meggondolásra sarkal és arra ösztönöz, hogy védelmet keressenek ellene. Sok emberben érlelődik meg az ilyen üldözések idején a vallásváltoztatás gondolata. Különösen azért, mivel a vallásos hit megrendülésével a zsidóságból a szűkeszű vallástanárok és héber nyelvre oktatók korlátoltsága miatt nem marad meg semmi érték, mert a zsidóság, mint az ételtilalmak hébernyelvű gyűjteménye marad meg a szeme előtt és mert úgy látja, hogy ezért az öltözetért nem érdemes mindazt a bántalmat és üldöztetést elviselni, amely már az iskolai kis zsidónak is kijár. Persze, a magyar nacionalizmusnak feláldozott és alkalmazkodó zsidó gyermek még nem tudja sem azt, hogy a faji koefficiens sokkal jelentékenyebb része a zsidóságnak, mint a vallási és hogy a vallásváltoztatás csak a legritkább esetekben jelenti a vallási és faji mellőztetés végét. A jómódú zsidó a társaságba való bejutás és a társadalmi mellőztetés fájó ténye miatt változtatja vallását és járja a beolvadásnak, az én nézetem szerint, nem igen eredményes és nem is kívánatos útját. De annyi tény és ezúttal csak ez tartozik ide, hogy ezen a ponton igen nagy érzékenységeket keltett Harkányi Edében az iskolai élet és társadalmi meg vallási kérdésekkel való olyan fokú törődést ébresztett benne, amely ezen kivételes bánásmód nélkül bizonyára későbbben és más formában jelentkezett volna.

Ha az új világ eszméi az iskolába nem találtak utat, úgy az új életé nem abba a kis vidéki városba, amelyben Harkányi Ede nevelkedett. Társadalmi és politikai mozgalmak, amelyek magukra vonták volna a figyelmet vagy felkeltették volna az érdeklődést, nem igen voltak. A képviselőválasztások voltak az egyetlen ilyen természetű események, de ezek is olyan jeliszavak és agitációk közepette mentek végbe, melyek semmit sem mondtak a fiatal intelligenciáknak. A képviselőválasztás az a nap volt, amikor stejer dragonosok és német ulánusok szállták meg az összes utcákat, hogy a nagy számban és részegen bevonuló parasztok mérge elől megóvják a kanizsai zsidókat, az mindig nagyon rosszul sikerült nekik, mert egy-egy zsidót vagy agyon vagy nagyon megverték a parasztok. Az újság, amelyet abban az időben olvastak, a *Neues Pester Journal* vagy a *Pesti Hírlap* volt. Hogy ezek a lapok mennyire az akkori még érintetlen magyar világ képei voltak, mennyire nem lehetett révükön meglátni annak a nagy életnek a lázaiból semmit, amely már emésztette a nyugati népeket, sem azokból a nagy átalakulásokból semmit, amelyek nálunk is készültek: erre fölösleges szót vesztegetni olyanok előtt, akik tudják, hogy milyenek ezek a lapok ebben a tekintetben még ma is.

Az a kínai fal, amelyet minden nem-hagyományos gondolat ellen épített az iskola, egyetlen ponton kapott rést. Talán a negyedik-ötödik gimnáziumot járhattuk, amikor véletlenül, ahogy

ez már történni szokott, eljutottak a kezünkbe Ludwig Büchner iratai: rossz és tökéletlen fordításokban. Először az *Erő és Anyag*, azután egy kisebb röpirat, amelyben az Isten létezésével és a mellette felhozott érvekkel bánik el igen keményen Büchner. A naiv, tudománytalan és vaskos materialista gondolkodó nehéz pörölye apró cserepekre törte a teológiai világgépet, amelyet az iskola egész munkája szolgált és formált. Az egyszerű, világos, minden rejtvényt megfejtő, az összes kérdőjeleket kiküszöbölő materializmus, amely minden tudományos elégtelensége ellenére is a természettudományok új gondolatainak és nagyszerű felfedezéseinek légkörében növekedett meg: nagy forradalmat keltett a kis diákok lelkében. Milyen más tudomány, mennyire érdekes ismeretek, mennyire kézfogható gondolatok, micsoda merész okfejtések és mámorító következtetések minden oldalon! Néhány nagy törvényszerűség megismerését köszönhette a kis diákoknak az a társasága, amely titokban összeült délutánonként Harkányi Ede szüleinek a lakásán és lázas izgalommal falta a Büchner könyveit: először csak a magyarra fordítottakat, majd a többieket is. Először csapta meg őket annak a szédületes perspektívának szabad és friss levegője, hogy az ember is része és eleme a természetnek, hogy a kő esése, a fa rügyezése, az állat szaporodása és az emberi gondolkodás és mozgás ugyanannak a nagy és egységes erőnek megnyilatkozása. Heves és szenvedélyes vitatkozásai voltak az égő fejű kis diákoknak ezekről a kérdésekről, és minden gondolatuk csak úgy nyüzsgött a heves és váratlan betérés nyomán. A materializmus nagy és átlátszó tételei a pozitív eszű és a tényeket már akkor is nagyon respektáló barátunkra is erősen hatottak: de a következtetések levonásában nem ment olyan messzire, mint a diákkompánia szegény, nélkülöző és ezért minden lázadó és elégedetlenséget szító irányzat számára jól megmunkált talajt kínáló többi tagjai. A szegény diákok ateizmus az első *revanche*, amelyet az élet helytelen és nem szép berendezéséért vesznek. A vagyonos szülők gyermeke — és ilyen volt Harkányi Ede — kevesebb forradalmi hajlandóságot hoz magával, mint az, akit az élet már kezdetétől fogva a munka és nélkülözés kátyúkkal bővelkedő útjára terelt: amazok könnyebben megbocsátják az istennek, hogy létezése ellentétben van fontos természeti törvényekkel és nehezen egyeztethető össze a modern természettudományokból kialakuló világgéppel. Emezek ellenben Isten elcsapásával fizetnek azért, amiért olyan rosszul megy nekik.

Míndezek önmagukban talán érdektelen dolgok, de nekem az az érzésem van, hogy bizonyos tekintetben már van némi történelmi érdekességük és jelentőségük, mert mutatják, miképpen nevelkedett és mit tanult tíz-tizenöt esztendő előtt az az ifjúság, amely most a harmincas esztendő elején áll. Megérteti ez a hiányos kép azt is, miért ütközik még mindig minden demokratikus, szabadgondolkodó kultúrpropaganda épen a lateiner osztályok tagjai között olyan óriási nehézségekbe, miért ter-

jednek az eszmék, minden nyilvánvaló igazságuk és épen ezen osztályok érdekeivel való megegyezésük ellenére is olyan lassan. Az iskola gátakat építő és zavartalan munkájában akad meg igen sok mozgalom. Az iskola ma is építi a gátakat, azt hiszem sokkal öntudatosabban, agresszívabb és dühösebb tendenciával: de nem zavartalanul. Az iskola kénytelen ma vitatkozni az étellel. A világfelfogások harca ma már az életben künn olyan erős, hogy hullámverése benn is mozgatja a lelkeket az iskola falai között. Tudomást kénytelen venni róluk, a régi ideológiát nem tudja dogmatikus módon, hanem csak vitatkozva, polemikus módon beplántálni a lelkekbe és evvel már óriási csatát nyertek ezek a törekvések. Tíz-tizenöt évvel ezelőtt a magyar vidéken a pusztá véletlennel lehetett tulajdonítani, ha az antikváriusok kirakatából kihorgászott könyv vagy itt-ott egy-egy különös ember vagy esemény megjelenése a szokott életben ráutalta a figyelmet arra, hogy van még egy más világ is, mint amelyről a nem ugyan tudós, de annál jámborabb professzorok tanítanak. Manapság, ami nyugtalan és a skolasztikus világgal ki nem békült, abban kielégülést nem találó fiatal értelem zsendül az iskola padjain, az, hogy útját megtalálja, nincsen ráutalva a véletlen szeszélyeire. Az egész ország szellemi levegője tele van az új élet és az ellene való hadakozás lármájával. Akiben lelki, temperamentumbeli és szociális hajlamosság van a velük és értük való életre, annak nem kell ezeket az új eszméket felkeresni, azok mennek el ma már hozzá. Úgy gondolom, hogy ez a tény egymaga is igen nevezetes fejlődését és megerősödését mutatja az új Magyarországnak: a gazdasági erőkn, a szociáldemokrata munkásmozgalmon kívül, amely a legerősebb motorja volt ennek a körülbelül egy évtizeden belül végbement lelki átalakulásnak, igen jelentékeny része van ebben a történelmi munkában a férfiak azon csoportjának, amelyben Harkányi Ede igen érdekes és sajtószerű lelki és szociális vándorlások után kikötött. S annak a — nem mondom — új nemzedéknek, mert annyira még nem vagyunk, de annak az új évgyűrűnek, amely utánunk következett és amely most végzi a középiskolákat, sokkal kevesebb tévelygés, sokkal egyenesebb út áll a rendelkezésére, mint amilyen a Harkányi Ede évgyűrűje megtalálta a világfelfogásának és temperamentumának megfelelő helyet az életben.

Harkányi Ede sokáig és igen nagy mohósággal kereste ezt az utat és szenvedései, fájdalmai, amelyeket utazásában szerzett, bőségesek és mélyek voltak. Talán azért is élt benne olyan szerfölötti nagy erővel az a kívánság, hogy a saját vándorlásainak tapasztalataival megkönnyítse az utána következők számára az utat és csökkentse fáradaimaikat. Igen erős volt benne az a goethei érzés, amelyet a nagy költő szociális kötelesség-ézésének eleven jele gyanánt a munkái elé írt *Zueignung*-ban működése egyik alaptényezője gyanánt jelölt meg:

Warum sucht ich den Weg so sehnsuchtsvoll,
Wenn ich ihn nicht den Brüdern zeigen soll?

Az út keresése közben Harkányi Ede nem egy vakútra és rossz ösvényre került. Büchner nagy, jó időre közös élménye volt a kis diák-társaságnak, amelyet azonban, amint tagjai nőttek, szétvetett a szociális és gazdasági ellentéteknek a feszítő ereje. Persze, ez az erő nem öntudatosan hatott: csak az állott elő, hogy amint nőttek a diákok, amint nagyobbak lettek, erősebben kezdett kihatni életükre szülőik vagyoni és szociális helyzete. Barátunkban társadalmi ambíciók, a társaság-beli érvényesülés vágya kezdett ébredni: olyan irányban kezdett fejlődni, amelyiket későbbi fogalommal a zsidó dzsentrinek nem épen rokonszenves elnevezésével lehetne jellemezni. Mint a vidéki gimnáziumok kamaszkorba jutott diákjai általában: a nagykanizsai diákok is elkezdtek korcsmázni, inni, kártyázni, amit a kis Harkányi még a tennisznek és lovaglásnak abban az időben a mainál sokkal arisztokratikusabb sportjával toldott meg. Jó ideig ezek a dolgok állottak életének középpontjában és mivel a vagyonnak, vendéglátásnak nagy felekezeti ellentétet áthidaló ereje is van diákok és tanárok között egyaránt: Harkányi Ede rövid idő múltán egészen más iskolai milióbe került bele, mint amelyikben első iskolai éveit eltelték. Akik látták mulatozásait, sportbeli erőfeszítéseit és főképen nagy italozásait, ha visszaemlékeznek a szüreti mulatozásokra, amelyekben a sovány kis fakóarcú fiú mindenkit az asztal alá ivott: mindig azt érezték, hogy nem azért iszik és visz végbe egyéb virtuosos cselekedeteket, mert öröme vagy élvezete telik az italban vagy az egyéb erőfeszítéseiben, hanem azért, hogy megmutassa, mit tud, hogy bebizonyítsa, hogy mindezt jobban tudja, mint a hivatásosabb és gyakorlottabb ivók, verekedők, kártyázók, duhajkodók. Valami vad és konok energia ütközött ki már akkor arcvonásain: a két összeszorított fogsor, a megfeszülő pofacsontok, az önmagukkal sokat küzdő és magukat legyűző kemény embereknek ezek a családi arcvonása, sokszor ült már a kártya és alkohol csatáiban is az arcán. Ilyen módon vergődött keresztül a középiskolán. Rossz diák volt, de nem az álmodozó, vagy az iskolai tudományok helyett más ismeretek szomjúságától gyötrött rossz diákok fajtájából. A közönséges rossz diákfajta volt, aki nem szeret tanulni és akit nem is igen érdekelnek a tudományok. Csak néha-néha ejtette ámulatba a diákközvéleményt és a tanárait. Jöttek idők, amikor rávetette magát a tanulásra és ilyenkor valami elszánt, kemény nekidurálással, amelyet semmi ki nem hozott a sodrából, mindent megtanult, amit akart és a legtöbbet tudta egy ideig abból a tárgyból, amelyre így rávetette magát. A későbbi ember mivolta ütött ilyenkor ki rajta: a csupa elszántság, a féktelen energia. Ilyenkor is nem az eszével, hanem az akaratával tanult és dolgozott.

Amikor az érettségi után szétrebbentünk, társai közül a könyvek szeretetétől és a szegénységtől is kissé halvány gondolkodásnak a maguk számára elveszett embernek tudták Harkányi

Edét. Mulatni fog, inni, udvarolni, tenniszezni, kártyázni, lovagolni, párbajozni, kikeresztelkedni, nem tanulni: evvel a gondolatokkal tértek szét az utaik. Érettségi után kiment Leipziggé és karácsonykor egy kardvágással az arcán, *Bursch*-sapkával a fején, a *Landsmannschaft Affrania couleur*-jével és a kofferében a Marx *Kapital*-ja első kötetével tért haza és, azt hiszem, annak a gyomortágulásnak kezdetével, amely későbbi betegségének és, attól tartok, oly korai halálának lett az oka. Leipzigben az egyetem, a vívó-terem és a Kneipe között osztotta meg idejét. Leipzig után Lausanne következett, előbb az egyetem, majd nemsokára egy félévre a lausannei kórház, ahova féktelen élete, különösen a német *Burschenschaft*-ok mértéktelen ivása juttatta el. Szülői háztól, barátoktól, ismerősöktől, szokott környezettől távol majd egy félesztendeig a legsúlyosabb testi és lelki kínokat szenvedve át, nagy sorsfordulat készült elő az alig huszonegy éves fiú lelkében. Tisztában volt vele, hogy betegsége mértéktelen ivásának következménye és számot adott magának arról, hogy nem azért ivott, mert élvezete tellett benne, hanem mert társadalmi előítéletek és közfelfogások, amelyeknek mindenkor igen nagy befolyást tulajdonított, így kívánták ezt tőle. Testi fájdalmait még súlyosabbá tette, hogy az önvád gyötréseit nem tudta egészen jogosulatlanoknak ítélni még saját maga előtt sem. Avval a vad és konok kitarással, amely minden dolgát jellemezte, kezdte szemét a saját belsejébe fordítani. Egészen ritka és oly korban szokatlan komolysággal nézegette magát, de nem a pszichológus szemével, akit érdekel a gondolatok, érzések, motívumok színjátéka, aki elfogulatlanul nézi saját bensőjének minden mozdulását, hanem a moralista szenvedélyes, hol mérgeledő, hol ujjongó szemével, aki minden gondolat és érzésmozdulat után osztályzó jegyzetet ír be a könyvébe. Ez rossz gondolat, ez rossz indulat, ezt ki kell irtani; ez nemes érzés, ez tökéletesebbé tesz, ezt meg kell növelni, ezt ápolni kell és ilyen kertészkedő módszerrel jóvá lehet tenni az embert és hasznossá önmagára nézve, embertársaira nézve. Amikor a fájdalom és a magány hosszú hónapjai, az elégedetlenség és az önvád az élete felett való reflexió termékeny ösvényére terelték, ismerkedett meg alaposabban a francia kultúrának és irodalomnak némely olyan jelenségével, amelyek, mivel értelmi jellemének néhány alapvető vonásával megegyeztek, rendkívüli hatással voltak reá.

Az önmagát kémlelő és marcangoló és erkölcsi töprengésekkel teli lausannei beteg a saját lelki tevékenységének tökéletes mását találta meg a francia moralisták és analitikus regényírók munkáiban, akik közül különösen Pascal és az újak közül Bourget voltak elhatározó befolyással ebben az időben erkölcsi és értelmi lényének kiformalására. Nagy erkölcsi válság közepette volt, elveszítette az iránytűjét. Érezte, hogy avval az útravalóval, mit az iskola adott neki, nem tud tovább menni, más iránytűje meg nem volt. Valóságos reveláció volt számára,

amikor ilyen erkölcsi válságoktól kínzott emberek arcképeit megtalálta a francia írók egy részének műveiben. Ami benne zavarosan, bizonytalanul, összevissza kavarodva hullámozott és amiben természetyszerűleg csak úgy tudott eligazodni, ahogy huszonegy éves fiatal emberek tudnak, mindazt egy tökéletesen átlátszó és minden ízében racionális nyelv és nemzeti szellem szépen legombolyította, világos formulákba foglalta. A francia nyelvnek az a csodálatos ereje, amely a legzavarosabb lelki állapotokat is világos tételbe foglalni és amely oly sokszor viszi kísértésbe az embert, hogy a nyelv és kifejezés világosságát átvigye a dolgokra is, az a gyönyörű kristályossága a nyelvnek, amely az első pillanatra elhitheti az emberekkel, hogy az egész világot minden rejtelmével és logikátlanságával egyetemben néhány szillogizmusba be lehet szorítani és a dolgokat is olyan racionálissá lehet tenni, mint a nyelvképüket: mindez megfogta Harkányi Edének racionális hajlandóságokkal teli, minden bizonytalanságtól és homálytól irtózó esztét. A nagy és finom, noha szerfölött egyoldalú francia lélekvizsgálók példájának követése nyomán kezdett a saját lelkében is rendet és világosságot teremteni, amely nélkül egyáltalán nem tudott élni. Az észtl vezérelt és a helyes elvek szerint cselekvő akarat gondolata ekkor alakul ki a lelkében. Minden bajunknak forrása az, hogy nem tudunk belátásunk szerint és ismereteink útmutatása szerint cselekedni. A helyes ismeret, amely megmutatja a helyes cselekedet, a fájdalomtól viszonylag ment élet útját az embernek: ennek megkeresésére indul a kórház betegszobájából a lábadozó beteg minden érdeklődése. Így születik meg a lausannei kórház betegágyán *A holnap férfiai* című munkájának első alap gondolata.

Ez a könyv tudományos formájában, sok helyt száraz és szakszerű fejtegetéseivel sokkal nagyobb mértékben lírai könyv elejétől végig, mint bizonyos verskötetek, amelyek minden oldalukon az én örömeit és fájdalmait sipítozzák. Persze szemérmes, bujkáló, férfias líra, amely a saját fájdalmait leplezi a világ előtt és amely az érzéseknek objektív formában való kifejezésére törekszik. De azért itt-ott áttöri az érzés az okfejtés hidegségét és akkor kihallatszik a szenvedő és vádló embernek szenvedélyes beszéde, aki a saját bőrén tanulta meg intéményeink és életünk berendezésének, tökéletlen voltának minden kellemetlenségét. „Mindazt, amit elmondtam — olvassuk *A holnap férfiai*-ban egy helyt — magam átéltem. Fizikai, szellemi, morális szenvedések kristályosították ki bennem azt a meggyőződést, amelyet e tanulmányban foglaltam össze. . . Erős hitemet írtam le a te számodra néhány évvel fiatalabb vagy öregebb testvérem . . . Bátyám, aki már régen küzdesz az élettel és különösen te, öcsém, ki csak a jövőben lépsz abba, számoljatok a viharokkal, nehogy azok elkészületlenül találjanak benneteket. Volt vagy elkövetkezik a sötét reménytelenség pillanata. Hátad mögött homály, előtted kongó üresség terül el. Tested, szellemed

krízisei megingatták moralitásod épületét, elvették hitedet, eltemették még a reményt is. Magad köré tekintesz és mindenütt a rombolás aggasztó rémeit véled látni, benned pedig az apátia feneketlen ürje tátong.” A megkínzott és elégedetlen reflexió ilyen heves kitörései ritkák most még: a vádbeszéd az iskola és a nevelés munkája ellen irányul.

A könyv tulajdonképpen a középiskolai oktatás rendszerének, feldolgozott anyagának és szellemének szigorú, elítélő bírálata. Az iskola padjairól még jóformán ki sem került ember lesújtó bírálatot mond ebben a könyvben nevelőiről és oktatásunk egész rendszeréről. Igen nagy világossággal látja némely oly fogyatkozását, amelyek alatt különösen sokat szenvedett: az egyoldalú és hiányos értelmi nevelést, különösen a holt nyelveknek és az egész filológiai műveltségnek szerfölött nagy fogyatékoságait. Az iskolának az élettől való elszakadtságát és azt az eléggé nem korholható remeteségét, amellyel épen az életben leghasznosabb és legfontosabb ismeretek és gyakorlati tudás elől elzárkózik; az emberi természetről való hamis képét, amellyel a jellem és akarás erőinél többre becsüli, ha nem is elméletben, de gyakorlatban a tudást és az emlékezeti anyagot. A tanítás helyett a nevelés nagy jelentőségét emeli ki ez a könyv és itt is első sorban nem az értelem, hanem az akaratidomítás kelti fel érdeklődését. Az embernek a teljes életre való előkészítését legjobban az a nevelési rendszer szolgálja, amely az egyénben és a fajban rejlő összes kvalitások lehető teljes és harmonikus kifejtését célozza harmonikus módon. E célt pedig csak az a nevelés éri el, amely az akarat erejét növeli. . . Korunkban ellenben általánosan tapasztalt baj az akarás erejének ijesztő mértékben való csökkenése. Életbevágó kérdés ezek után, lehet-e az akaratot nevelni? Erre a kérdésre Harkányi könyve feltétlenül igennel felel és rendkívül nagy erővel támadja azokat a gondolatirányokat, amelyek az akarás determinált voltából az egyéni felelősség megszüntetését, az akarat irányíthatatlanságát és végső elemzésben minden nevelési munkának a lehetetlenségét szokták következtetni. A lélektani problémák közül egyik sem érdekli annyira, mint az értelemnek és akaratnak egymáshoz való viszonya. Látja és érezte, tehát közvetlenül tudta, hogy milyen könnyen gördül az akarat kereke, ha érzések és szenvedélyek szítják és milyen kelleetlenül, nyikorogva, mennyi ellenállás közepette mozog az akarat és cselekvés mechanizmusa, amikor a belátáson és ismereten kívül semmi sem fűti. A hideg, az érzésektől körül nem zsongott esz, amely pontosan kitűzi a célokat és megmondja, amikor egyedül van a lélek színpadán és monológokat tarthat, mit kellene és mit volna helyes tenni, de amely a nagyobb jelenetekben lesodrodik a színpadról és szavának minden erejét beleviszi az érzelmek és szenvedélyek orchesterébe: ez a hatalmas és mégis olyan ehetetlen, mindannyiunknak annyira drága és a legtöbb emberben sajnós, olyan gyenge esz és belátás, valósággal *Schmerzens-kind*-je volt a Harkányi Ede gondolkozásának. Semmi sem érde-

kelte jobban, mint az, hogy lehetne talpra állítani, megtámogatni és megadni neki valamit abból a motorikus erőből, amely az érzéseket az élet igazi uraivá és formálójává teszi.

Munkája és nemcsak élete közben érezte ennek a kérdésnek roppant nehézségeit: egész haditervet készít, amelynek végrehajtásával meg lehet támadni az akaratot és olyan irányt lehet elébe szabni, amely az ész javallását is megnyerné. A lelki élet testi, azt lehetni mondani, földalatti alapjaiból intézi hadjáratát: az egészséges test kultúráját hirdeti és minden nevelés alapjának tünteti fel. Mindaz, amit evvel kapcsolatban mond, nem új és nem meglepő dolog, de ahogy az öltözködés és táplálkozás kérdéseiből kiindulva felépíti az egész emberi pszichét, ahogy a mozgás, figyelem, akarás és a legmagasabb rendű értelmi munkásság egymásbafonódását és okozati összefüggését kimutatja: abban egy igen erős pszichológiai érzék megnyilvánulását kell látnia még a szigorúbb és nagyobb igényűbb olvasónak is. Persze, aki bíráló szemmel nézi ezt az épületet, itt-ott látja a dilettáns kezét, aki sok dolgot olyannak lát, amilyennek szeretné őket. Bizonyos elemeit a lelki életnek, amelyeknek fontosságát legújában hangsúlyozzák erősebben, de amelyek régebben sem voltak ismeretlenek: így elsősorban az öntudatlannak egész lelki világunkat determináló szerepét és azt a szinte legyőzhetetlen nehézséget, amit ezek az öntudatlan elemek a szokvány-nevelő számára jelentenek, nem igen vette számba. Más nagy fogyatkozása a könyvnek és az egész koncepciónak, hogy igen kevésbé veszi észre a nevelés és az egész iskola kérdésének szociális és politikai vonatkozásait. Bizonyos tekintetben azon az utópiás állásponton áll, hogy az iskola kérdését csak azért nem oldották meg még jól az emberek, mert még nem állott elő az a reformátor, aki felvilágosította volna a társadalmat a leghelyesebb oktatási módszerekről. Azt is hiszi, hogy a társadalom megjavítása az iskolán keresztül megy a legkönnyebben, hogy az iskolai reformok nem sértik a nagy társadalmi érdekeket. Harkányi az iskolákban embereket nevelő és formáló intézményeket látott, s nem vett akkor még tudomást arról, hogy azok a politikai és társadalmi hatalomnak nem olyan fontos, de olyan rendű és természetű elemei, mint a kaszárnyák, fogházak, templomok. Nem látta még akkor a világnézetek és gondolkozásmódoknak a társadalom gazdasági és politikai berendezésével való kapcsolatát, s így abban a hitben volt, hogy a legjobb nevelésért való harcot a pedagógiában és nem a gazdaságban meg a politikában kell megvívni. S végül meg kell még említenem azt is: bizonyára senki sem tiltakozott volna nálánál hevesebben fejlődésének későbbi szakában az ellen, hogy a holnap férfainak sorsával foglalkozó könyv semmit se szóljon azokról a férfiakról, akiké lesz minden hitem szerint a legnagyobb mértékben a holnap: a munkásosztály férfiairól. Természetes szubjektivitása, amely ez esetben szerfelett jogos és fájdalomból kisarjadt, tehát szent is volt: az egész nevelést a

polgári osztály férfiainak szempontjából mutatatta meg neki. A középiskola és az egyetem nevelő és tanító munkája foglalkoztatta és még nem igen látszott nyoma e könyvében annak a szenvedélyes érdeklődésnek és meleg szeretetnek, amellyel nemsokára a gyermek után sorakozó másik két elnyomott: a nő és a proletár sorsa felé fordult. De a könyv így is, ezekkel a szinte kikerülhetetlen fogyatékoságaival egy sokat szenvedett, sokat töprengő, erős szociális érzéssel teli és harcrakész embernek első, tudományos gyónása és vallomástétele az emberi haladás ügye mellett. A dedukciók és tapasztalati bizonyítékok tömegéből némely helyen szinte ujjongva tör elő az a hit, hogy az ember nevelhető, hogy a sötétségből és mélységből fel lehet vezetni a tökéletesség hegyormaira, hogy az emberiség útja szakadatlanul felfelé visz, hogy a társadalom és nemzet fejlődése az egyes emberek tökéletesítésének révén történik. Amikor az embert, aki most még a középosztály férfiát jelenti az ő számára, jobbá akarja tenni, akkor az egész társadalomnak és nemzetnek előbbrevitelén munkálkodik. „Nemzet, haza, vallás, egyház”, ezek a fogalmak még igen nagy helyet foglalnak el gondolkozásában. A vallás és különösen a katolikus egyház nevelő erejét rendkívül sokra becsülte és egyáltalában igen sok benne a konzervatív érzés. A társadalmi élet minden átalakulása szükségképpen egy csomó erkölcsi fogalom elhalványulásával jár és igen sok szenvedés kél mindig a nyomában. Új útra térni a kijártról: ez fájdalom és sebesülés nélkül nem történhetik soha. A híres destrukció, amely elszedi az emberektől a régi hitet, a cselekedeteknek régi biztonságát és megszokottságát, amely az átöröklött és intézményekben megrögzített erkölcsi útmutatások helyett az egyén kiválasztó és elhatározó erejére bízva a cselekvést: a szabadság mellett, amellyel helyesen élni csak olyan nehezen tanulnak meg az emberek, mint amily nehezen tanulják meg tagjaik helyes használatát, megnöveszti a felelősségérzést, a tévedések számát és a szenvedés alkalmait is.

Majdnem két teljes esztendőn keresztül dolgozott Harkányi Ede ezen az első könyvén, ha az inkubáció idejét is hozzá számítjuk, még egy esztendővel meg kell toldani. Az erkölcsi élet problémáival való foglalkozás, az intenzív tudományos munka, amelyet el kellett végeznie, hogy a kérdéshez egyáltalán hozzá tudjon nyúlni, egészen más embert faragott belőle. A gyenge iskola és a társadalmi nyegleségek szuggesztíójának minden hatása lemállott róla és a komoly munka napvilágra hozta jellemének és értelmének értékes és nem mindennapi tulajdonságait. Rendkívüli akaraterejével rövid idő alatt kipótolta az iskola és néhány meddő esztendő mulasztásait és egyike lett az új nemzedék legeruditusabb, legtanultabb és legszélesebb látókörű embereinek. Ha könyveit lapozza az ember, el kell csodálkoznia azon a rendkívüli szorgalmon és lelkiismeretességen, amelynek nyomát ott látja minden mondatában az ember. Soha sem mond el olyan tényt, amelynek hitelességéről

maga nem győződött volna meg és mindig gondoskodik róla, hogy az olvasónak is legyen módjában ellenőrizni állításait. Olyan okoskodásait és következtetéseit is, amelyeket mindenki, jó barát és ellenség egyaránt hitelesnek ismer el, az adatok és idézetek egész tömkelegével támogatja meg. Aminő lelki ismeretességgel gyűjti össze adatait, olyan világos és logikus rendszerbe foglalja őket. Gyűlöli a homályt és munkáinak felépítése, szerkezete, lépésről-lépésre való türelmes kifejtése minden gondolatnak, a tények megállapításában, a következtetések levonásában, az eredmények összefoglalásában való tiszta és elegáns eljárása elárulja, hogy írójuk a kitűnő francia logikusok iskoláját járta és állandóan forgatta a Port-Royal logikusainak és stílusművészeinek könyveit és úgy edzette elméjét, úgy fogta rá rendszeres és szigorú okoskodásokra és logikai műveletekre esztét, mint ahogy az atléták a testük minden egyes izmát rendszeres munkával kiművelik és megedzik. Az elvont kérdések, a formalisztikus logika iránt való nagy érdeklődése azonban nem volt ártalmára az élet realitásai iránt való eleven érzékének és nem tompította meg praktikus érzékét. Minden könyve, minden cikke mutatja az étellel és szemlélettel való ezen összeforrottságot. Legmerészebb absztrakcióiban is látja mindig az embert, ruhájában, szenvedélyeivel, gyöngeségeivel, törekvéseivel és főképen bajaival, szenvedéseivel. A szenvedő és küzdő ember: ez az igazi műzsája, ez sarkallja az esztét és ez ösztönzi gondolkodására. Amint első könyve a gyermek szenvedéseiből, az iskola kálváriájából fakad ki és az ezekre való visszaemlékezés lesz a kutatásainak inspirálója, azonképpen születik meg az élet második nagy kríziséből, amelybe mindenki belejut, a második könyve. A szerelem és nemi élet nagy válságai, a nők és férfiak közös szenvedése, az a rettenetes inferno, amely még egész másképpen mángorolja meg az embereket, mint az iskola, lesz most Harkányi Ede érdeklődésének és tanulmányának a középpontja. Az értelem és akarat egymáshoz való viszonya volt első könyvének írása idején a gondolkodásának közepén álló kérdés. Ugyanilyen fajta kérdést állít most is az elmélkedései gócpontjába: a szerelemnek és nemi életnek egymáshoz való viszonyát. A belátásnak és cselekvésnek összeesése: ez a tökéletes nevelés célja szerinte. A szerelem és nemi élet teljes kongruentiája a boldog és elégedett és mindenek felett egészséges élet feltétele szerinte és az a szexuális nyomor, amelynek *A holnap asszonyai* című művében olyan megrendítő képét festi, első sorban ennek a két tényezőnek a szétválásából táplálkozik. Az élet minden realitása iránt való igen nagy érzékkel kíséri végig a férfi és nő életében azt a pusztító folyamatot, amely a szerelmi vágyaknak és szükségleteknek, másrészt a társadalmi és morális lehetőségeknek összeütközéséből táplálkozik. Íme csak két kis remekbe rajzolt képe: „Még retteg a kíváncsi arcoktól, még fülében csengenek a trágár beszélgetések, még irtózik a vak zongoramestert körül

táncoló pároktól, de a nőt, legyen bár rima, megkívánja és ezért gerjedelmének az utca sarában keres táplálékot. A sötétség beálltával megindulnak a félénk vándorok. Kutató pillantással mérik az ajánlkozó néember állatias arcát, megriadnak s tovább futnak abban a reményben, hogy a következő sarkon álló fehér ruhás nő kevésbé undorító. Mint Dante poklában az elátkozott lelkek, úgy járnak körben városainkat ezek a hallgatag keresők, míg végre elfáradva, vizsgálás nélkül fogadnak el egy ajánlatot. — A tudatlan leánynak kicsinyes okokból kötött házassága minőségileg nem különbözik a prostitúciótól. Testének eladása jellemzi a rimát és nem az ár, melyet érte fizettek. Az mindegy, hogy egy vacsorát, vagy élethossziglani eltartást vásárolt-e bájaiért. Diszes fogaton templomba robogó menyasszony, ha nem gyötri igaz szerelem, ép olyan, mint a szakadó esőben az utca sarkán kínálkozó rikitó öltözetű néember. Az első jobb kereskedő, vagy szülei ügyesebb kerítők — íme az egyedüli különbség. Más eltérés nincs. Minden leány, ki szerelem nélkül megy férjhez: kéjné; minden szülő, ki pénzért, rangért bocsájtja árúba leányát, még ha közvetlenül nincs is haszna a vásárból: kerítő. A leány menti az, hogy többnyire nem ismeri a reá várakozó sorsot, de hogyan ítélkezzünk az anyáról, ki avval az okolással kényszeríti bele magzatát a házasságba, hogy ő sem szerelemből ment férjhez és azért mégis „egész” boldog?”

A morális pátosz, amely ezeket az írói szempontból is igen nagy művészettel rajzolt képeket nekilendíti, Harkányi Ede lényének legbensőbb vonásai közé tartozott. Rettenetesen komolyan vette az életet, nemcsak a magáét, amiben az emberek nem szoktak különben sem véteni, hanem a másokét is. Ettől a pátosztól sarkalva megy most neki második könyvében a férfi és nő problémájának és a szerelmi meg szexuális nyomorúság végső forrását a nő elnyomott helyzetében, gazdasági, erkölcsi, politikai és szexuális elnyomatásában találja meg. Kemény tüzeletést indít meg a férfi-elfogultságok egész fegyvertára ellen, amely a nőt nemcsak más, hanem alsóbbrendű lényeknek is tartja. Egy német konzervatív politikus mondotta, hogy a szociáldemokrácia csak tárgya és nem alanya lehet a törvényhozásnak: ilyesvalami úri felfogás él a férfiak gondolkodásában a nők egész életére, de elsősorban szerelmi életére nézve. Ennek a felfogásnak gyökere a nő alacsonyrendűségéről való nézetekbe és babonákba nyúlik le és ezek ellen indítja meg Harkányi elsősorban a támadást. A gyöngé nőről szóló szállóigével szemben megrajzolja először a gyöngé férfi képét, aki sok minden tekintetben kevésbé teherbíró és helytálló, mint a nő. Ha a férfivel mérik össze a nőt, akkor Harkányi az találja, hogy a nő gyengébb szervezete ellenére is jobban tud ellentállani betegségeknek, mint a férfi, kitartóbb és bizonyos dolgokban munkabíróbb és ha tényleges munkája kisebb is, a szülés kínjai és a nő életével összefűzött fiziológiai zavarok jó részben felérnek a férfi munkatöbbletével. Ahol a nő ma valóban alacsonyabb

rendű, mint a férfi: ott nem természettől való értéktelenséggel állunk szemben, hanem első sorban a nőnek kedvezőtlen gazdasági helyzetéből előálló következményekkel, amelyeket az átöröklés megrögzített, de amelyeket az előidéző okok megszüntetésével ki lehet küszöbölni. Harkányi itt megint eljut ahhoz a gondolathoz, amely egész világnézetének középpontjában állott: a nevelés kérdéséhez. Azoknak a különbségeknek nagy részét, amelyek a férfi és nő között meg vannak, el lehet tüntetni helyes nevelés útján. De a szociális és gazdasági élet megfigyelése most már élesebbé tette szemét és tudja, hogy a nevelés kérdése nem azonos az iskola kérdésével. Látja már azt, hogy a politikai szabadság és a gazdasági élet sokkal hatalmasabb nevelő erők, mint az iskola, hogy a munkának és a közviszonyoknak az egész életen keresztül hatékony energiái sokkal nagyobb mértékben formálják az emberek gondolkodását és jellemét, mint az iskola behatásai, amelyek csak néhány esztendőnek néhány naponként megismétlődő órájára terjednek ki. Különös nyomatékkal mutat rá természetszerűleg azokra a változásokra, amelyeket a gazdasági élet a családban, a nemek egymáshoz való viszonyában, a szerelmi életben, a nők szociális helyzetében előidéz. A család különféle formáinak és fejlődésének ismertetése közben mindenütt meg kellett látnia a gazdasági viszonyoknak a nőkérdést, a szerelmet, a családot forradalmasító hatásait. A könyv még mindig az intellektualizmus csillagzatában áll. Az élen ezt a jeligét olvassuk: „tanítsátok az embereket és azok megjavulnak”, de munka közben, talán anélkül, hogy az író észrevette volna, egy csomó erős gazdasági és szociális tény is belekerült a gondolkodásba s nem egy fejezete van a könyvének, amely úgy hangzik, mintha saját jeligéjének cáfolatát akarta volna benne megírni. De hiszen ez természetes is: a nő, a család, a szerelem és nemi élet ezek olyan kérdések, amelyekben, mint valami nagy szociális idegdúcban összefutnak a társadalmi berendezkedésnek leglényegesebb fonalai. A család kérdéséhez a magántulajdon problémájának egész jelentőségében való felvetése nélkül, a nő kizsákmányolásához a munkás kizsákmányolásának jelensége nélkül, a nők politikai elnyomatásának kérdéséhez a politikai demokrácia kérdéseiben való állásfoglalás nélkül eljutni nem lehet. Azért van, hogy a mai társadalmi életnek ezek a nagy kérdőjelei mind ott kísértének, részben világosan kimondva, részben a tudat küszöbje alatt zsongva és rendetlenkedve *A holnap asszonyai*-ban. Oly sok szociális szimpátiával teli ember, mint aminő Harkányi Ede volt, az elnyomatás és kizsákmányolás kérdései mellett nem mehetett el anélkül, hogy ezek a tények egész erkölcsi lényét meg ne rendítsék és minden morális felháborodását fel ne korbácsolják. Látja, hogy az éhség és a prostitúció réme kergeti bele a nők legnagyobb részét oly életbe, amely ellen legtöbbjüknek minden érzése és igen sok gondolata fellázad. A gazdaságilag, politikailag és lelkileg felszabadított asszony, akinek szerelme is ebből az új és egész-

séges és egész életből fog kinőni, aki magának is és párjának is öröme és egy mindenképen tökéletesebb nemzedék anyja lesz: ezt az ideált rajzolta meg meleg színekben *A holnap asszonyai*-ban az író.

A nő kérdése a vajúdo és nagy problémákkal birkózó szociális élet kellő közepébe vitte bele elhunyt barátunkat. Darwinnal és Spencerral való behatóbb megismerkedése a társadalmi élet törvényszerűségei iránt tette fogékonyabbá, a statisztika tényeinek ismerete konkrét formában mutatta meg neki a mai társadalom életében végbemenő változásokat, a nőkérdés különféle arculatai az erkölcsi fogalmak változására és a gazdasági élettől való függőségére tanították meg. Amikor így tanulmányai már kellő fogékonyságot keltettek benne a szociális kérdés nagy jelentőségének és tudományos fontosságának felismerésére, dübörgő és harsonás szavával tört be csendes dolgozó szobájába a magyar forradalom. Minél távolabb jutunk tőle, annál világosabb lesz azt hiszem minden gondolkodó ember előtt, hogy az 1904—6 évi magyar politikai események forradalmi jelentőségűek voltak, hogy abban a nagy válságban mutatkozott meg először igen nagy világossággal, hogy mennyire kimosta az idő hullámverése a régi magyar világ alól a talajt és hogy a tenger rejtelmes, a víz színe alatt dolgozó erői már egy egész új építményt, új életet, új szükségleteket és új kultúrát is teremtettek, amely türelmetlen és hangos szóval követeli jogát az élethez. Meg lehet ma már mondani: a feudalizmus szolgálatába szegődött nemzeti eszmének és a nemzeti érdekek ellenére is érvényesülni kívánó demokráciának az összeütközése volt az a harc. Igen sokak számára váratlanul, értetlenül nőtt ki a konfliktus máról holnapra a földből és jelentkezésének formája annyira különös, oly sok furcsasággal teli volt, annyira ellentétben volt a magyar közélet minden eddigi — persze nem nagyon régi keletű — hagyományaival, hogy jó ideig még az új szükségleteket megértő és velük rokonszenvező emberek egy részét is visszadöbentette. A demokrácia a nemzeti eszme ellen, a demokrácia a császári abszolutizmus szövetségében, a demokrácia a nagyszerű magyar parlamentarizmus ellen, az ország első politikusai ellen, egy csomó még jóformán ismeretlen fiatal író, egy csomó munkásvezér és a tömeg: ez mindenesetre olyan látvány volt, amely meghökkentette az első pillanatban az embereket. De különös és a szokatlanság minden ismérvével felruházott helyzeteknek egy rendkívüli hasznuk van: az embereket állásfoglalásra kényszerítik. A jelenségek olyan kirívók és feltűnők voltak, hogy valamiképpen állást kellett foglalniuk velük szemben. Az osztálytudat vagy társadalmi szimpátiák ilyen időkben gyorsabban érnek, mint egyébkor. E válság előtt társadalmi ellentétek nem szerepeltek differenciáló erők gyanánt a magyar politikában. Most egyszerre mindenkinek számot kellett adnia elsősorban önmagának, hogy a barrikád melyik oldalán helyezkedik el.

1905 nyarán, nemsokára, hogy Kristóffy József először

bontotta ki a pécsi bányászok küldöttsége előtt az általános választójog lobogóját, együtt ült egy kis társaság egy józsefvárosi kis korcsmában. A társaságnak egyik tagja, aki inkább a temperamentumával, mint az eszével érezte, hogy imhol most megjött az az idő, amikor szekercék fognak hullani az égből, aki érezte és ott hangosan hirdette a politizáló asztaltársaságban, hogy úgy érzi a közeli felfordulást, mint a hogy a kutya a földrengést: még szigorú dorgálásban részesült Harkányi Ede részéről, aki a nemzeti eszmék jogosságát — az akkori politika szerint való nemzeti eszmék jogosságát — hirdette és a demokráciának az akkori körülmények között való megmozdulását a nemzeti eszme ellen való orvtámadásnak bélyegezte. De amint kibontakozott a küzdelem, amint kezdtek a küzdők igazi mivoltukban jelentkezni, amint a vihar letépte az álarccokat és a zápor lemosta a festéket: a nemzeti küzdelem nagy szemléltető oktatása, mint annyi sok jóhiszemű és fogékony embernek, Harkányi Edének is végleg kinyitotta szemét. Amire a tanulmányai és a temperamentuma is már előkészítette, azt befejezte a szeme előtt lejátszódó nagy történelmi színjáték, amely világosan exponálta az erőket és törekvéseket és rávilágított a társadalomnak és nemzetnek rendes időben alig látható mechanizmusára. Ezekben a nagy napokban, amelyeknek politikai és szociális szempontból való instruktív hatása semmi elmélettel nem mérhető össze, alakul ki végképen Harkányi Ede tudományos életfelfogása, keresi meg helyét a szociális küzdelmekben és áll az új Magyarországért a publicisztika és tudomány fegyvereivel küzdő tábor legelső hadsorába. S mivel nemcsak lelkeséget hoz magával, hanem igen tiszteletreméltó tudást, nagy munkaerőt, csodálatos megbízhatóságot, ritka bajtársi hűséget, pontosságot és kemény energiát, vagyoni függetlenséget és önzetlenséget: természetes, hogy igen rövid idő múltán neve és egyénisége ott van az új irány legbecsültebb és leggyakrabban szereplő nevei között. A *Társadalomtudományi Társaság*, a *Társadalomtudományok Szabad Iskolája*, a *Feministák Egyesülete*, a harcos szabadkőművesség munkájában serény részt vesz. Mint író, előadó és szervező egyik legmunkásabb és legnélkülözhetlenebb tagja lesz a *Huszádik Század* közéleti csoportjának. Abban az embert és ideget pusztító munkában, amely minden harcos propagandának velejárója, Harkányi Ede sohasem kímélte magát. Ahol új híveket kellett szerezni, ahol az ellenfelekkel vitatkozni kellett, ahol rendet kellett teremteni az adminisztrációban, az ő munkaejeje, lelki frissessége, megrendíthetetlen bizalma, csüggedést nem ismerő konok és erős optimizmusa mindig megállotta helyét. Ennél kevesebb kvalitás is eljuttatta volna Harkányi Edét a magyar szellemi forradalom vezérkarába, de ennyi egyenesen kivételes helyzetet biztosított számára. Mint a *Társadalomtudományi Társaság* titkára és a Martinovics-páholy egyik alapítója és szónoka, a progresszív mozgalmaknak egyik kitűnősége lett. Sok minden konzervatív ösztöncsapadék és felemás gondolat-

maradvány seprődött ki ebben a küzdelemben a lelkéből s talán egyik legnagyobb eredménye és élménye volt az, hogy a gyermek és nő után most felfedezte a harmadik elnyomottat: a proletárt. A magyar munkásosztály kemény léptekkel és gyönyörű gesztussal vonult be a történelem színpadára. Viharban megállni, ez nemcsak férfias és nemes, de szép mozdulat is. Viharban állottak a magyar munkások és Harkányi Ede volt annyira finomlelkű és szépet kedvelő ember, hogy ennek a felvonulásnak nemcsak igaz és szükséges voltát, de szépségét is felismerte. Megérezte, hogy a munkásmozgalomban nemcsak nagy politikai erők és nagy szociális rugók dolgoznak, hanem amit ő talán mindennél többre becsült, hogy ebben a mozgalomban egy újabb és egészségesebb erkölcsi életnek összes feltételei is küzdenek az érvényesülésért. Különösen fejlett érzéke volt az összetartás, a szolidaritás nagy gondolata iránt, amelyben benne szunnyad az új világ minden erkölce.

Élete eme új orientációjának a gyakorlati életben, tevékenységében kifejeződő tényeit már láttuk. De mivel olyan ember volt, aki minden gyakorlati érzék és cselekvési szükséglet ellenére is tudomány és elmélet nélkül nem tudott élni: új világnézetéről tudományos munkásságával is tanulságot tett. Egyáltalán a kiváló és aktív intelligenciának az a szüksége, hogy a nagy kérdésekkel való tudományos foglalkozás mellett ne veszítse el az érintkezést a kor és környezete aktuális kérdéseivel, igen elevenen élt Harkányi Edében. Ugyanakkor, amikor ilyen buzgón kivette részét a propaganda és agitáció munkájából, amikor a *Szabad Iskolának* és a munkás-szakegyleteknek egyik legszorgalmasabb előadója volt, amikor a *Társadalomtudományi Társaság* adminisztrációjának igen jelentékeny részét ő látta el: nagy munkán dolgozott. Az akarat és értelem viszonya volt első munkájának problémája, a szerelem és nemi élet kapcsolata a másodiké, a vallásos hit és erkölcs kapcsolata volt utolsó nagyobb munkájának középponti problémája. Gondolatvilágának teljes fordulatát mi sem jellemzi jobban, minthogy ugyanaz az író, akinek első munkájáról egyik bírálója (Szász Zoltán) joggal állapította meg, hogy a vallás és egyház jótékony és erkölcsnemesítő tevékenységéről túlságosan jó véleménnyel van: írta meg azt a munkát, amely a magyar nyelven megjelent legerősebb támadó irata valláserkölcsök formálni akaró pretenziói ellen. S ugyancsak erre a nagy fordulatra vall az a másik tény is, hogy míg a *A holnap asszonyai*-ban még tiltakozik azon divat ellen, amely a társadalom összes jelenségeit a „proletariátus” szempontjából vizsgálja, addig új munkája a *Babónák ellen* teljesen ennek a proletariátusnak a szellemi alapján áll és a történelmi materializmusnak az erkölcsi világ jelenségeire való alkalmazására törekszik. Erősen kifejlett gyakorlati érzékével belenyúl az emberi cselekedetek tömkelegébe és motívumait iparkodik megállapítani. Miért cselekszenek az emberek valamely adott helyzetben így és nem másképpen? Mi bírja rá az embereket arra néha, hogy világosan érdekeik ellen

cselekedjenek, hogy feláldozzák vagyoniukat és életüket, hogy fájdalmas próbáknak vessék alá magukat? Miért nem csal az ember akkor sem, ha nem kell attól tartania, hogy nem fedezik fel turpisságát és nem büntetik meg érte? Miért erkölcsös az egyik korban az, ami a másokban erkölcstelen? Egyáltalán miért tartanak az emberek némely cselekedeteket jóknak, másokat rosszaknak? Ezek a kérdések, amelyek Harkányi érdeklődését felkeltik. Nyilvánvaló ezeknek a kérdéseknek rokonsága azokkal a problémákkal, amelyek körül az esze állandóan kereskedett. Aki azonban ma veszi szemügyre az emberi cselekedeteket, az az erkölcsi parancsok olyan tömkelegét fogja találni, olyan bonyolult viszonyokat és olyan nehezen áttekinthető cselekedeteket és motívumokat, hogy ezekből az erkölcsi parancs eredetét és alakulásának módját megállapítani nem lehet. Harkányi azért az egyedül célhoz vezető, noha szerfölött fáradságos módszerhez fordul: végigtanulmányozza az egész erkölcs fejlődéstörténetét. E nagy munkát maga ezekkel a meleg és igaz szavakkal írja le:

„Vagy huszonnyolc hónapon át, a tölem tellő legnagyobb erőfeszítéssel mélyesztettem állandóan tekintetemet a múltba, hogy évezredek tanulságából vonhassam le a jelen és jövő erkölcsének törvényszerűségét. A tudomány rendelkezésemre álló tényeitől irányított képzeletem átélte a vadak és barbárok; a legkezdetlegesebb és legtökéletesebb emberek életét. A gyűjtőgazdaságban tengődő, állathoz hasonló lények egyhangú napjainak komor tunyasága meghatott. Végig szenvedtem a halászélet viszontagságait. Éreztem a zsírral és vérrel táplálkozó vadászok bárdolatlan ösztöneit. Láttam, miként dönti le a baromfityenésztés az emberevő istenek oltárait. Együtt keseregtem a Növel és Páriával, kiket a földművelés avatott szerencsétlen rabszolgákká. Félelemmel szemléltem azt a nagy összeomlást, melyből a hűbériség nőtt ki. Éltem a céhrendszer szűkös viszonyai között és sanyarogtam a kapitalizmus nagy gyáraiban. Megtettem időben rövid, de idegölő szenvedésben nagyon hosszú utamat. Figyelemtől merev tekintetem állandóan egy dolgot: az emberi cselekvés okát leste. Így született meg az erkölcs fejlődéstana, melyet az olvasó, az unalmasabb helyek átugrálásával, mostig lapozgatott.

Elérkezett annak ideje, hogy levonjam a hosszú utazás tapasztalásainak eredményét. Meg kell állapítani a törvényszerűségeket. Mielőtt ezt tehetném, rombolok. A kritika csákányával megyek az általam készített épülethez, hogy az aggályos részeket lebontsam. Gyakran mondtam olyat, mit nem sikerült végleg bizonyítanom. Erős hitem szerint későbbi kutatások nem egy ily feltevésre nyomják majd rá a valóság bélyegét, de ma még erre nem építhetek. Ezért gyakorlom az önbírálatot, no meg arra való tekintettel is, hogy talán némely jövő kritikusomnál jobban ismerem a tényeket.”

Ennek a fáradságos kutatásnak az eredménye, hogy egymás után látja az író, mint rakodnak le egymás fölé az emberi cse-

lekedetek motívumai és mint uralkodik minden korszakban a megélhetés vágya az emberekben. Az emberi cselekedetek végső alapja a gazdasági tényekben van: ebből a gazdasági meghatározottságból alakulnak ki erkölcsi ösztönök, érzelmek és belátások. A kapcsolatot a gazdasági tények és az erkölcsi parancsok között a természetes kiválasztás teremti meg és az átöröklés rögzíti meg. Ezeket az eredményeket az emberi cselekedeteknek évezredes motívumainak vizsgálatán keresztül állapítja meg, mindig azon módszert követve, hogy előbb összefoglalja az egyes korszakok gazdasági életének, majd utána a belőlük kisarjadt erkölcsi szabályoknak legfőbb tényeit. A tudós kutató szeme és a propagandista lelkes szava érdekes módon kapcsolódik össze a könyvben, amely Harkányi Edének utolsó befejezett munkája volt és szellemének, tanultságának, világnézetének legértékesebb és legértékesebb terméke.

Íme nagyjából és csak úgy röptében egy derékon kettétörött életnek néhány legfőbb eredménye. Noha szeretet és szomorúság ült a szemben, amely végignézett Harkányi Edének szenvedéseiben és munkában oly gazdag, időben oly kurta pályafutásán, mégsem látott meg benne csak tökéletességeket. Azt hiszem, hogy az emberhez hibái és gyengeségei még jobban hozzátartoznak, mint az árnyéka és csak a nagyon gyenge, nagyon jelentéktelen embereknek kell attól az arcképtől félni, amely a rátságaival együtt ábrázolja testi avagy lelki képmásukat. Én Harkányi Edét elég erős és elég kemény embernek, munkásságát és a nyomában közöttünk támadt űrt elég nagynak tartottam, hogy meg bírja a szellemi portrait — kísérletet festeni akaró és nem a legendaíró megvilágítását. Elég szenvedélyesen szerette az igazságot ahhoz, hogy saját magáról is csak igaz szót kívánjon, különösen olyan körben, amely gyöngédséggel és szeretettel őrzi emlékét. A francia akadémia XVIII. századbeli emlékbeszédeiről röppent világgá az a szálló ige: *Il ment comme un épithaphe*. Harkányi Ede elég erős ember volt ahhoz, hogy ezt az akadémiai módszert ne kelljen reá alkalmazni és a mi ragaszkodásunk az ő emlékéhez és munkássága tradícióihoz van olyan nemes fajta, hogy ne szoruljon rá a kendőzésre. Ezt gondolja meg Önök között az, aki úgy találta, hogy ebben a megemlékezésben talán néhány olyan igazság is volt, amely nélkül a kép szeplőtlenebb lett volna. De nekem, akit igen hosszú tartamú barátság kapcsol a mi ma ünnepelt elhunytunkhoz, az a meggyőződés, hogy munkásságának ilyen irányú és szellemű méltatása megnyerné az ő tetszését és ha hallaná a baráti és bajtársi szeretetnek ezt a tökéletlen megnyilatkozását, valahogy így szólana hozzánk:

— Fiúk, nagyon köszönöm a megemlékezéseket, jól is esett nekem, de már túl sok időt töltöttünk vele. Menjünk dolgozni.